

תיקון ספר תורה שלא כדרך הסופרים

רס"ן, הרב אבישי לוי – רב פיקוד אכ"א

- א. הקדמה
- ב. הסוגיות בתלמוד
- ג. ביאור שיטות הראשונים – מהו דיו? כשרות חומרי הכתיבה
- ד. הבנת שיטת הרא"ש בדין דיו
- ה. פסיקת האחרונים
- ו. כשרות הקולומוס – כתיבה בברזל
- ז. נושאים נוספים
- ח. סיכום

א. הקדמה

שאלה זו באה לפתחי מספר פעמים והעסיקה אותי בהיותי מכהן כרב אוגדה ברמת הגולן. בימים עברו מקצוע ספרות הסת"ם והאמצעים אשר עמדו לידי הסופרים היו מוגבלים מאוד, בניגוד לזמנים ההם, כיום רבו סופרי הסת"ם ומצויים בכל קהילה, עיר וכפר. כמו כן ישנו שפע אדיר של מוצרי סת"ם דיו, כלי כתיבה נוצות וקנים. רוצה לומר המציאות היום בעולם הסת"ם מבורכת מאוד. על אף האמור ישנם מציאויות שונות, אומנם חריגות אך קיימות, של העדר יכולת לתיקון סת"ם באמצעות קולומוס ודיו כהלכה, ובנמצא עט נובע או עט פשוט. אירועים מעין אלו ניתן למצוא למכביר במוצבי צה"ל, שישנו ספר תורה בודד, ועד הגעת סופר או אמצעי תיקון ייקח זמן רב, או במציאות שנמצאה טעות ביום שישי לפני שבת או ערב חג בספר תורה במוצב מרוחק, והשעה לוחצת. כמו כן מציאות זו יכולה להתדיין במקומות שונים בחו"ל בהם סופרי סת"ם ואמצעים אינם בנמצא. השאלה הנידונה היא: האם ניתן לבצע תיקון לספר התורה באמצעות עט רגיל?

סוגיה זו צריכה להתבאר בשני דיונים הלכתיים:

א. דין הדיו

מה החומר הראוי לכתוב בו סת"ם?, ומה התנאים הכשרותים הנצרכים לחומר זה? האם המציאות ההלכתית מחייבת כתיבה בדיו דוקא? ומה גדר הדין 'המותר בפוך' בכתיבה?

ב. דין הקולמוס

המציאות הקיימת כיום בכלל העטים הוא שראש העט עשוי ממתכת. לאור האמור האם דין שלא תניף עליו ברזל (מזבח מאריך חייו של אדם והברזל מקצר ימיו של אדם) נלמד אף לשאר דינים בהלכה וממילא עט בכלל האיסור? למאן דאמר שאיסור לא תניף חל לשאר דינים, האם ברזל דוקא אך שאר מתכות אינם בכלל הגזרה?

ג. הסוגיות בתלמוד

רבים מהלכות סת"ם יסודם בתורה בעל פה, והינם תחת ההגדרה התלמודית "הלכה למשה מסיני".¹ דיני כתיבת הסת"ם אף הם בכלל של תורת משה והלכה למשה מסיני. דינים אלו נידונו במספר סוגיות ומובאות בתלמוד הבבלי והירושלמי. לטובת הדיון ההלכתי ופריסת הנושא למעיין, המקורות התלמודים העקרים מובאים כלשונם וכתבם, במקורות אלו ישנם נושאים הנראים חלוקים, ועל כך נעמוד בפרק הבא במחלוקת הפוסקים בדינא דגמרא.

א. מסכת שבת כג, א

"ואמר רבי יהושע בן לוי כל השמנים יפין לדיו, ושמן זית מן המובחר. איבעיא להו לגבל או לעשן? תא שמע, דתני רב שמואל בר זוטרא: כל השמנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר. בין לגבל בין לעשן, רב שמואל בר זוטרא מתני הכי: כל העשנים יפין לדיו ושמן זית מן המובחר. אמר רב הונא כל השרפין יפין לדיו, ושרף קטף יפה מכולם".

ב. מסכת שבת קג, ב

"מיתיבי וכתבתם - שתהא כתיבה תמה וכו' או שכתב שלא בדיו, או שכתב את האזכרות בזהב הרי אלו יגנזו".

ג. מסכת שבת קד, ב

"גמרא. דיו - דיותא, סם - סמא, סקרא - אמר רבה בר בר חנה סקרתא שמה. קומוס - קומא, קנקנתום - אמר רבה בר בר חנה אמר שמואל חרתא דאושכפי. ובכל דבר שהוא רושם. לאתויי מאי? לאתויי הא דתני רבי חנניא כתבו (לגט) במי טריא ואפצא כשר. תני רבי חיאי כתבו באבר, בשחור, ובשיחור כשר".

ד. מסכת גיטין יט, א

"מתני'. בכל כותבים, בדיו, בסם, בסיקרא, ובקומוס, ובקנקנתום, ובכל דבר שהוא של קיימא. אין כותבין לא במשקין ולא במי פירות, ולא בכל דבר שאינו

1 רמב"ם הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה פרק א הלכה ג.

מתקיים וכו' ובכל דבר שהוא מתקיים וכו'. לאתוויי מאי? לאתוויי הא דתני ר' חנינא כתבו במי טריא ואפצא כשר. תני ר' חייא כתבו באבר, בשחור, ובשיחור כשר וכו' רבי אבהו אמר במי מילין. והתני רבי חנינא כתבו במי טריא ואפצא כשר! ל"ק הא דאפיץ, הא דלא אפיץ, שאין מי מילין ע"ג מי מילין".

ה. מסכת נדה כ, א

"אמר רבה בר רב הונא חרת שאמרו דיו. תניא נמי הכי שחור - כחרת, ושחור שאמרו - דיו. ולימא דיו! אי אמר דיו הוה אמינא כי פכחותא דדיותא, קמ"ל כי חרותא דדיותא. איבעיא להו: בלחה או ביבשתא? תא שמע דרבי אמי פלי קורטא דדיותא ובדיק בה".

ו. תלמוד ירושלמי גיטין פרק ב הלכה ג

"א"ר חיה בר בא אילין בני מדינחא ערימין סגין וכד חד מינהון בעי משלחא כתב מסטירין לחבריה הוא כתב במי מילין והך דמקבל כתביה שפיך דיו שאין בו עפץ והוא קולט מקום הכתב".

מעיון בפשט הסוגיות עולים הדינים והפרטים הבאים אשר עקרוניים לדיון ההלכתי בדבר כשרות הדיו ומרכיביו:

1. כל השרפין יפין לדיו - בכדי לשפר את חדות הדיו ואיכותו היו מערבים חומר נוסף הנקרא שרף ושרף הקטף הוא המועלה ביותר.
2. כתיבה שנעשית שלא באמצעות דיו הינה כתיבה פסולה, ומקבילה לכתיבה בזהב.
3. ובכל דבר שהוא מתקיים וכו'. לאתוויי מאי? לאתוויי הא דתני ר' חנינא: כתבו במי טריא ואפצא - כשר. מתוך הדיוק במשנה מתרבה דין הצבע הנעשה מעפצים והינו כשר לכתיבת גט. מתוך דברי רבי חנינא על המשנה מוכח שמי עפצים אינם בכלל דיו, אלא צבע אחר אשר כשר לכתיבת גט, אך אינו נקרא דיו, ולכאורה אינו כשר כתיבת סת"ם לאור הסוגיה הקודמת.
4. שאין מי מילין ע"ג מי מילין - חל איסור לכתוב גט בדיו העשוי מעפצים על קלף אשר נעבד במי עפצים, לאור שצבעם שווה ואז הכתב יבלע ויעלם.
5. תא שמע דרבי אמי פלי קורטא דדיותא ובדיק בה. רבי אמי היה מפרר דיו לצורך בדיקה צבא השחור בדם אשה. העולה מהאמור שדיו של דבריהם היה חומר גושי יבש, ובעת כתיבה היו ממסיים אותו.
6. מהירושלמי מבואר באופן בהיר שבמקרה המובא, שמו דיו ללא עפצים, מכלל לאו אתה שומע הן, ומשתמע שדיו רגיל הינו דיו המורכב מעפצים.

ג. ביאור שיטות הראשונים מהו דיו? כשרות חומרי הכתיבה

השאלה הלכתית 'מהו דיו?' נוגעת לכשרות ותהליך יצור הצבע/דיו לכתיבת ספרות הסת"ם, זו שאלה עקרונית מהותית, אשר השלכותיה רבות ומשמעותיות. בסוגיה זו דנו ונחלקו הראשונים, וניתן לצמצם את המחלוקת לכדי שלוש שיטות עיקריות. כפי הנאמר, ישנם משמעויות הלכתיות רבות. פסיקת ההלכה כשיטה המקלה, בהכרח גוזר שלשיטת המחמירים ספר תורה שפסול, חייב גניזה וחל איסור לברך עליו, אין יוצאים בו בפרשת עמלק וכו', כמו כן תפילין שנכתבו בצבע זה פסולים, והאדם שהניח אותם בחזקת קרקפתא דלא מנח תפילין, וברכה על תפילין אלו כברכה לבטלה, וכן על זה הדרך. סוף דבר דין כשרות הדיו הינו עניין הלכתי מהותי.

א. שיטת ר"ת

שיטת ר"ת הינה השיטה המחמירה בדין דיו לכתיבה. ר"ת דן בנושא במספר סוגיות בש"ס ביסודן בשבת² ובגיטין הנ"ל, וקובע באופן נחרץ שלטובת כתיבת סת"ם יש להשתמש אך ורק בדיו, וחל איסור להשתמש בצבע שחור מסוג אחר. ר"ת פסק כפשט הסוגיה במסכת שבת קג ע"א: "כתב שלא בדיו, או שכתב את האזכרות בזהב – הרי אלו יגנזו". כמו כן תהליך יצור הדיו לשיטת רבינו תם הינו תנאי מחייב, וחל איסור על הוספת עפצים לדיו. הוספת עפצים מוציאה אותו מכלל דיו, כפי הבנתנו של ר"ת לסוגיא בגיטין. ר"ת בשיטתו מחולל מהפך בעולם הסת"ם, לאור כך שבנוהג העולם נפוץ הוא השימוש בעפצים ליצור צבע הדיו. לא בכדי מוזכר בכלל הסוגיות שר"ת היה פוסל ספר תורה שנכתב בעפצים, מכלל כך השימוש בעפצים היה דבר מצוי. (יש להעיר שרבו הפוסקים שחלקו עליו, וקיימו המנהג לייצר ולכתוב בדיו עם עפצים).

ר"ת אסר שימוש בעפצים מכמה וכמה טעמים אשר ידונו בהמשך. ואלו דבריו בגיטין:
 "דיו דיותא - אומר ר"ת דדיו שלנו הוא קרוי דיו ולא אותו שעושין מעפצים דההוא לא מיקרי דיו מדתני רבי חנינא כתבו במי טריא ואפצא כשר משמע דלאו היינו דיו דלא תני אלא הנך דלא תני במתני'. וכו'. והיכי כתבינן בדיו של עפצים על קלף של ספר תורה שהוא מעופץ והא אין מי מילין על גבי מי מילין ועוד מדקדק ר"ת מהא דאמרי' בפ"ב דנדה (כ, א) רבי אמי פלי קורטא דדיותא ובדיק והיינו דיו שלנו שהוא יבש ושייך לומר בו פלי קורטא וכו' ומתוך כך אוסר ר"ת לכתוב ספר תורה בדיו של עפצים וכו'".

נראה שלשיטת ר"ת יש חשיבות לשם החומר ולהכנתו, ורק מרכיב מאוד ספציפי נקרא

דיו והוא הכשר כתיבה תמה, על כן הגמרא נקטה בביטוי "כתב שלא בדיו יגנזו". כמו כן מצב הצבירה של החומר מעיד על תוכנו, ודיו מהותו צריך להיות בעל מצב צבירה יבש גושי (אולי אף סוג של אבקה). לקראת השימוש מדולל ומוגבל ואז ראוי לכתיבה. כשיטת ר"ת כך פסקו ראשונים נוספים (המהרי"ט³ מביא ראיות וסיוע לשיטת ר"ת, ומאידך רבו הראשונים אשר הקשו על ר"ת שאין כאן המקום להאריך בזה). ר"ת במסכת שבת מרחיב את איסור השימוש בעפצים לחומרים אחרים, מכוח הגדר ההלכתי שכתב האמור, הינו כתב היכול להימחק, מתוך כך כתב שאינו ניתן להימחק, הינו בכלל חומר הפסול לכתיבת סת"ם. ר"ת העלה מספר חומרים האסורים לאור האמור, אך מכלל דבריו ניתן להסיק שכל החומר אשר הינו חומר יציב וחזק אשר משפר את הדיו ומחזקו, והדיו אינו ניתן להימחק אינו יכול להיכלל כמרכיב ביצירת הדיו.

הרמב"ן במסכת גיטין מקשה מיניה וביה על דברי ר"ת:

"...ולפ"ז אמר ר"ת ז"ל דמותר לתת אירמינט לתוך דיו של ס"ת לא אסרו אלא ויטריאולה שהוא קנקנתום, ואיני יודע למה שהדיו שנותן לתוכו אירמינט אינו נמחק כלל ומתקיים יותר מן הויטריאולה ובעינין ומחה, אלא כולן אסורין, אלא שמא נהגו כמ"ד התם חוץ מפרשת סוטה שבמקדש אבל בס"ת מטילין קנקנתום לתוך הדיו".

טעם נוסף העולה מלימוד העניין הוא שהיווצרות העפצין נעשה שלא כגדולי קרקע. העפצים הינם תוצר של הדבקות בעלי חיים לגידולי הקרקע, ומתוך הפגיעה בעץ נוצר תוצר חדש אשר הוא הנקרא עפץ, טפילים אלו הינם שרצים חרקים ובעלי חיים אשר אסורים באכילה, ולאור כך אינם בכלל 'המותר בפוך' ועל כן אסר ר"ת דיו אשר אינו מן המותר בפוך.

מראה פנימי של עפץ עץ אלון. משמאל: זחל של [צרעה](#) במרכז העפץ. מימין: אחרי שהצרעה עזבת את העפץ היא משאירה מאחוריה קליפת ביצה.

עפץ על אלון תולע

3 שבת כג, א.

4 עיין חידושי הר"ן מסכת גיטין יט, א.

5 מתוך ויקיפדיה ערך "עפץ".

2. שיטת הראשונים

כפי שצוין לעיל ר"ת בשיטתו, קרא תגר על מנהג העולם בנושא שימוש בעפצים כחלק מתהליך יצור הדיו, מתוך הבנתו את הסוגיות בתלמוד. רבים מהראשונים חלקו באופן מוחלט על דעתו, שכן משמעותה היא הטלת דופי במנהג הקהילות מקדמא דנא, יתרה מכך משמעות פסיקה זו היא הטלת פסול בכלל ספרי התורה ותפילין שנכתבו עד כה בדיו עפצים. הרמב"ן יוצא חוצץ נגד שיטת ר"ת וסובר שהדיו המקורי, זו שהגמרא דנה בו – הוא דיו עפצים, וכשהתלמוד דן בדיו הכוונה באופן פשוט לדיו עפצים, ודיו ללא עפצים לא מיקרי דיו. לאור כך שלא מצינו מקור מפורש בתלמוד הבבלי לרכיבי הדיו, הירושלמי כ"תנא מסייע" לשיטת הרמב"ן שדיו הינו דיו עפצים. לכאורה מהפוסקים המובאים לקמן, משתמע שכתביה תמה האמורה צריכה להיות על ידי דיו עפצים, וכסוגיא בשבת "כתבו שלא בדיו פסול", אך לאור כך שאין אמירה חדה וברורה מראשונים אלו שחל איסור להשתמש בצבע אחר אזי הדין תלוי ועומד.

הרמב"ן הנ"ל, שם דגש על חילוק מענין ביצור הדיו, ומדגיש שהקו החוצץ בין דיו לשאינו נקרא דיו הוא תהליך הייצור, רוצה לומר מבושל או שאינו מבושל. תהליך הבישול מעצב את החומר החדש ומחבר את כלל החומרים לכדי משהו חדש. כשיטת הרמב"ן כן העלה הר"ן⁶, והריטב"א⁷ בחידושיו כתב כעין דברי הרמב"ן, ואף לדעתו אין להטיל סיג וסיג בספרי התורה ובמנהגם של קדושים מקדמא דנא. ודיו סתמא הינו דיו עפצים, אך הריטב"א מקל מעט משיטת הרמב"ן בתהליך הייצור ולשיטתו אף דיו עפצים שהוא מרוכז, על אף שאינו מבושל שמו דיו, ורק מי עפצים אינם בכלל דיו.

וז"ל הריטב"א במסכת שבת (קד, ב):

"...ואינו נכון שכבר פשט בכל ישראל לכתוב ספרי תורה ותפילין ומזוזה בדיו של עפצים ומנהגם של ישראל תורה היא, אלא שהדיו נקרא אחר שהוא מבושל יחד עם כל סממניות, ופעמים נקרא [דיו] אפילו קודם בישול כאותה שאמרו אין שורין דיו וסממנים, ומיא דאפצא הוא במים ששרו בו עפצים בלבד, וכבר פירשנוה בהרבה מקומות בס"ד".

3. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם בהבנתו את הסוגיות מרחיב מאוד את האמצעים הכשרים לכתוב סתם. הכלל המנחה העקרוני והבלעדי לפסול צבע כל שהוא לכתובה הוא שחרותו שיהיה "שחור ולא

6 מסכת שבת כג, א.

7 שם.

משאר צבעים". שאר התנאים נמחק או לא נמחק, עפצים או לא עפצים, אינם בכדי לפסול את הכתיבה, אלא אך ורק להשביחה. כדברי הרמב"ם פסק המאירי⁸. וז"ל הרמב"ם:
 "...ובשעת כתיבה שוררה במי עפצים וכיוצא בו וכותב בו, שאם תמחקנו יהיה נמחק, וזהו הדיו שמצוה מן המובחר לכתוב בו ספרים תפילין ומזוזות, ואם כתב שלשתן במי עפצא וקנקנתום שהוא עומד ואינו נמחק כשרים. אם כן מה מיעטה ההלכה שנאמר למשה מסיני שיהיו כתובים בדיו, למעט שאר מיני צבעונין כגון האדום והירוק וכיוצא בהן, שאם כתב בספרים או בתפילין או במזוזות אפילו אות אחת בשאר מיני צבעונין או בזהב הרי אלו פסולין".

הגה"מ¹⁰ פסק כשיטת הרמב"ם, ומביא את שיטת הבעלי התוספות שחלקו על ר"ת ופסקו כשיטת הרמב"ם.

ד. הבנת שיטת הרא"ש בדין דיו

בדעת הרא"ש נחלקו הפוסקים, הב"י העלה שדעת הראש כדעת הרמב"ם¹¹: "...ונהגו העולם כדברי הרמב"ם והרא"ש וכן נראה שהוא דעת התוספות ורבינו שמחה שכתבו הגהות מיימון".

לעומת זאת הביה"ל¹² כתב שדעת הרא"ש כדעת הרמב"ן וסיעתו, שדיו האמור הינו דיו עפצים כדעת שאר ראשונים וכן העלה הפתחי תשובה¹³: "והרא"ש והריב"ן והרמב"ן ומרדכי והא"י אין מכשירין רק ע"י שרף שקורין גומא ולדעת הרמב"ן עצמו דוקא ע"י בישול".

בעל הביאור הסופר¹⁴ מפליג ומאריך בדעת הרא"ש. הביאור סופר חולק על דעת הביה"ל וטוען שהרא"ש כדעת הרמב"ם, וכשיטת הב"ח והב"י. אם זאת הוא מקשה מדברי הרא"ש על שיטה זו בטענה שהרא"ש כתב שיש לשים גומא בתוך מי העפצים, קרי מי עפצים לבד לא שמה דיו. ומתוך שיטת הרא"ש היא כשיטת הרמב"ם וכל צבע שחור כשר לכתובה, אך מי עפצים לבד או שאינם שחורים דים או אינו מתקיים, ומכוח זה הרא"ש כתב שיש להוסיף גומא. וכדבריו כתב ערוך השולחן¹⁵. המשכנות יעקב¹⁶ ביאר את דברי הרא"ש וטעמו,

8 בית הבחירה שבת כג, א.

9 הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה פרק א הלכות ג-ה.

10 שם הלכה ד.

11 בית יוסף יורה דעה סימן רעא. וכן כתב הב"ח.

12 אורח החיים סימן לב.

13 יורה דעה סימן רעא.

14 סימן ג הלכה א.

15 יורה דעה סימן רעא סעיף ל.

16 אורח חיים סימן לז.

שלשיטת הרא"ש דיו העשוי רק ממי עפצים אינו משום שהוא רושם, ואין יכול למחוק רק דלא מיקרי דיו כלל. יתכן ואינו נקרא דיו לשיטתו מטעמי הערוך והביאור סופר, אך יתכן גם שמי עפצים לבד הינם חומר אחר אשר אינו נקרא דיו אלא דבר אחר.

ה. פסיקת האחרונים

השו"ע והרמ"א¹⁷ על פניו פסקו כשיטת הרמב"ם:

"יכתבם דיו שחור בין שיש בו מי עפצים בין שלא במי עפצים. הגה: ולכתחילה יחמיר לכתוב בדיו העשויה מעשן עצים או שמנים שרויים במי עפצים".

וכן העלה הביה"ל בהסבר השני שלו לביאור דברי הרמ"א. וכן כתב הש"ך על השולחן ערוך:

"כשר. מפני שהוא שחור אבל לא בשאר מיני צבעונים וכו'" וכן כתב בעל הערוך".

בעניין כתיבה בדיו הנמצא בשוק ושרוי בעטים נחלקו הפוסקים:

בספר ביאור הסופר על קסת הסופר¹⁸ כתב:

"ועוד נלע"ד דאם נמצא איזה פסול באמצע קריאת התורה, ויש לאחד המתפללים עט שחור הנמכר בחנות, דאין לתקן את הס"ת עמו ויש להוציא אחרת, דזהו כבודו של הס"ת שיתוקן כדין לכתחילה, ומ"מ בדיעבד אם השתמשו עם הדיו הנ"ל אין בדינו לפסולו".

לעומתו כתב בשו"ת הר צבי¹⁹ לפסול את הספר תורה.

ו. כשרות הקולמוס כתיבה בברזל

תחילת המאמר דן בסוגיית הדיו ולאור דברי הרמב"ם ושאר פוסקים המסקנה העולה שניתן להשתמש בדיו שעשוי מחומרים טבעיים מהעץ, ולאור כך לכאורה השימוש בעט שאנו יודעים שהדיו שלו הינו דיו טבעי יהיה מותר לכתוב סת"ם. אך לא די בכך. מעבר לדין הדיו נמצינו למדים שכפי שבדיו יש חילוקי חלוקים, אף הקולמוס חלקו הפוסקים מהו הקולמוס הראוי לכתוב סת"ם, לכתחילה ובדיעבד, והאם יש קולמוס פסול?

17 אורח חיים סימן לב סעיף ג.

18 סימן ג.

19 אורח חיים חלק א סימן כד סעיף ד.

צדדי האיסור בכתיבה בברזל

האם ברזל בגדר המותר בפיו? כתיבה ולא חקיקה – הברזל פעמים שחורץ את הקלף. לא תניף עליו ברזל – כתיבה כדין מזבח? לא תניף עליו ברזל – אך מה הדין בשאר מתכות? כאשר באים לדון בסוגיה זו, על פניו ניכר שזו הסוגיה נידונה בדור פוסקי האחרונים, ואין עדות לעיסוק בשאלה זאת בימי הגמרא והראשונים אך מעניין לראות את דברי רבי יעקב מרגלית מחבר הספר סדר הגט מאחרוני הראשונים אשר עסק בשאלה זו בצורה ישירה ולא בנושא אגבי.

בעל סדר הגט²⁰ נוטה לאסור שימוש בקולמוס מברזל, על אף שכותב את הדין בלשון שזהו המנהג. צדדי האיסור אותם מעלה סדר הגט הינם: א. איסור חקיקה – פעמים שאין דיו בברזל ונוצר חקיקה במקום כתיבה וחקיקה שמה כתיבה. יתכן לומר אף שהברזל במגעו ללא דיו עם הקלף מעבר לשריטה חקיקה שהברזל חורץ את הקלף הברזל משאיר מעין צבע אפרורי וזו אף היא נחשבת לכתיבה. ב. בעיה נוספת שמעלה סדר הגט היות וחקיקה נחשבת כתיבה, כאשר חוקק הכוונה לשמה עולה לכתיבה הראשונית, והכתיבה הראשונית פסולה בחקיקה. בס"ם תתכן בעיה חמורה יותר לשיטה זו בענין קידוש השם. סופר שיקדש את השם ויכתוב עם קולמוס ברזל והדיו לא יצא ואז יחקוק יתכן ושם השם יהיה פסול לאור אי קידוש השם. ג. מעבר לאמור נושא נוסף שהוא מעלה, זה איסור כתב על גבי כתב דיו על גבי חקיקה דינו ככתב על גבי כתב דבר הפוסל.

סדר הגט מבסס את דבריו על פי הגמרא בגיטין שהיא הסוגיא המרכזית בבבלי בנושא, וכעין זה מופיע בסוגיות בירושלמי²¹. בכתיבת גט אשה, שנאמר בו: "וכתב לה ספר כריתות"²² דרשו חז"ל²³: וכתב – ולא חקק. ואין המיעוט ממעט חקיקה, שהרי אף חקיקה בכלל כתיבה, שכן שנינו: עבד שיצא בכתב חקוק שעל גבי טבלה ופנקס – יצא לחירות, ונאמר: וְהִמְכַתֵּב מִכְתָּב אֱלֹהִים הוּא חֲרוּת עַל הַלְחַת הַרִי חִקִּיקָה בְּכֻלָּל כְּתָב²⁴. בשיטת סדר הגט נקטו פוסקים רבים הרמ"א²⁵ הלבוש²⁶ פתחי תשובה²⁷, גט פשוט²⁸ ועוד. הפתחי תשובה העלה חשש נוסף מיסודו של הרמ"א בנושא הכתיבה בברזל, חשש שהברזל יחורר את הקלף. חשש זה לעניות

20 סימן ג.

21 תלמוד ירושלמי (וילנא) שבת יב, א.

22 דברים כד, א.

23 גיטין כ, א.

24 מתוך אנציקלופדיה תלמודית כרך יז "חק תוכות. ע"פ תוספות מסכת גיטין כ, א ד"ה למימרא.

25 הרמ"א על שולחן ערוך אבן העזר הלכות גיטין סימן קכה סעיף ד. וכן כתב בדרכי משה הקצר שם.

26 שם סעיף כב.

27 שם ס"ק ה.

28 שם סוף ס"ק טו.

דעתי רחוק ביותר ויתרה מכך כפי שכתב השו"ע חור קטן המתמלא מן הדיו ואינו ניכר אינו פוסל.

בספר בני יונה פלפול ארוך²⁹ כתב שכורח המציאות הביא את בני דורו להשתמש בקולמוס של ברזל, ודינא דגמרא שראוי לכתוב בקנה זה רק למעליותא. לאור כך שהקנים במדינות אשכנז אינם חזקים דיו, נהגו הסופרים לכתוב בקנה של ברזל. לדידו אין בכתיבה זו שום גריעותא. ומה שצוין בסדר הגט אשר נטה להחמיר אך עדיין כתב בלשון נוהגין מתייחס הבני יונה וכותב שאף סדר הגט אינו חש לחק ירכות אך גם הוא כתב שחק ירכות כשר. כן כתב הפרי חדש³⁰: "שלא לכתוב בקולמוס של ברזל. אין זה אלא חומרא בעלמא בלא טעם וכן העלו שאר פוסקים".

על אף הדעות הפוסלות שימוש בברזל ניכר שהטעמים שהעלו לפסול את השימוש בברזל אינם חקוקים בסלע, לכן השתמשו במושגים מנהג וכו', או ענין קצת תמוה – החשש לחור מפולש וכו'. לא בכדי מעט מהפוסקים התבטאו בצורה חריפה כנגד איסור זה באומרם "איסור שאין לו טעם כלל" או בדית הלב, על כן רבו הדעות להתיר השימוש בברזל וכפי שמעיד הבני יונה שבמדינות אשכנז היו לכתחילה כותבים הסופרים בברזל, אף על פי כן לאור שרבו הפוסקים האוסרים, לא מעט פוסקים לא רצו לבטל את דעת האוסרים והתירו את השימוש בברזל במקרה הדוחק, לכתחילה יש להעדיף קנה או נוצה ובשעת הדחק ניתן להשתמש בברזל לכתיבה.

ואלו דברי ערוך השולחן³¹:

"עוד כתב שם די"א דלכתחלה יש להחמיר שלא לכתוב בקולמוס של ברזל שלא לבא לידי חקיקה עכ"ל ואף על גב דאין שום חשש בזה אף אם יבא לידי חקיקה דהא חוקק את האות עצמו וכשר כמו שנתבאר מ"מ יש לחוש שמא יבא לידי חקיקת תוכות [ב"ש] ועוד דלכתחלה טוב יותר שלא לחקוק כלל אלא לכתוב [הגר"א] ועוד שמא יהיה הנייר דק וחודו של קולמוס יחקוק הנייר וינקוב האות בנקב מפולש ויהיה מקצת האותיות בנקבים ומקצתם בדיו ולפעמים יהיה הסדק והנקב סמוך לאותיות ולא תהיינה מוקפות גויל [ג"פ] והדבר פשוט שבשעת הדחק כשאין קולמוס אחרת אין למנוע הגט בשביל זה כי אין שום טעם בזה מדינא והיא חומרא בעלמא".

29 עמ' 31.

30 אבן העזר סימן קכה סעיף ד אות ז.

31 אבן העזר סימן קכה סעיף לה.

ובשו"ת שרידי אש³² כתב:

"...ולכן ברור, שמותר לכתוב בזמננו אף לכתחלה בקולמוס של ברזל, כמ"ש כת"ר, שכל החששות ל"ש בנידון דידן. אלא דמסתפינא להקל ראשי נגר דברים מפורשים ברמ"א [סי' קכ"ה, סעי' ד'], ז"ל, אף שבטל טעמם בזמננו. לפיכך במקום שיש נוצה ראויה טוב וראוי לכתוב בה, אבל במקום שאין נוצה ראויה או סיבה אחרת, מותר לכתוב בלי שום פקפוק אף בקולמוס של ברזל".

בעל השו"ת שואל ומשיב³³ רצה לחלק חילוק שלא נשמע קודם לכן, בנושא כתיבה בברזל. חילוק המבדיל בין כתיבת הגט אשר בו הותר כתיבה בחקיקה, לבין כשרות הכתיבה בסת"ם, אשר בהם דרשו "וכתבתם שתה כתיבה תמה", כתיבה ולא חקיקה. חילוק זה הינו חילוק מחודש שכן לא נכתב בשאר פוסקים, ואף בעל השו"ת מציין זאת כאפשרות ולא כדבר חלוט. יתרה על כך שסדר הגט וסיעתו, וברי פלוגתו הבני יונה וסיעתו, לא נראה שעשו הבדלה בנידון בין גט לכתיבת סת"ם.

וכפי שהוא כתב בסיפא של דבריו:

"ולדינא נראה לפענ"ד דכאן כל שמתקן בכתיבה השניה הוה כתיבה שניה כתב ולא הראשון דלא כסה"ת ועיין מגן גבורים סי' ל"ב ס"ק כ' ולכאורה רציתי לומר דגם הסה"ת לא כתב רק לענין סת"מ דבעי כתיבה תמה אבל בגט אפשר דחקיקה הוה ג"כ כתב ומועיל כשיעביר בקולמס אבל מצאתי בסה"ת הלכות גיטין סי' קטו שכתב לענין גט בהדיא דל"מ כמו בתפילין".

ז. נושאים נוספים

1. לא תניף עליו ברזל

מעבר לדיון של חקיקה וכתיבה שלא לשמה בעניין הברזל, יש הטוענים שמהות האיסור נובע מהדין "לא תניף עליו ברזל". איסור בניית אבני המזבח על ידי שימוש בכלי ברזל. חלק מהחכמים למדו מדין המזבח לשאר דברים שבקודש ציצית³⁴ וכו', כן כתב הרוקח בסימן

32 חלק א סימן ק.

33 מהדורה תניינא חלק ד סימן קעה.

34 שיירי כנסת הגדולה הגהות טור אורח חיים סימן יא – "ויחתוך ראשי החוטים וכו'. לא יחתכם בסכין שנאמר לא תניף עליהם ברזל".

של"ב: "מכסין סכין בשעת ברכת המזון על שם לא תניף עליהם ברזל". לאורך הדורות שמרו על דין זה כפי שמופיע ביהושע³⁵, ולאחר מכן בבית חשמונאי³⁶. רש"י³⁷ כתב את טעם הדבר:

"ותחללה - הא למדת, שאם הנפת עליה ברזל חללת, שהמזבח נברא להאריך ימיו של אדם, והברזל נברא לקצר ימיו של אדם, אין זה בדין, שיונף המקצר על המאריך".

בדבר הדין של לא תניף עליו ברזל, יש מן הפוסקים אשר רצו לחלק בין ברזל לשאר מתכות. לא תניף עליו ברזל דווקא ברזל, אך לא שאר מתכות. וכן העלה הרמב"ן בפרשנותו לספר במדבר פשרת יתרו³⁸:

"והכתוב לא אסר לבנות גזית רק בהניף עליהן ברזל וכו' ואם בא לסתת אותן בכלי כסף או בשמיר שהזכירו רבותינו (סוטה מח, ב) הרי זה מותר".

הפוסקים כתבו, שבשעת דחק יש להורות כרמב"ן ויש להעדיף את השימוש במתכת שאינה ברזל. לעניינינו עטים רבים עשויים מסגסוגת של מתכת אשר אינה ברזל. וכתב בשו"ת שבט הלוי³⁹:

"אשר שאלת בעניין הסופרים דמתייגים האותיות עם עט ברזל ממולא בדיו מבי"ח הנקרא רפידוגרף אם ארוך או לא. אין מקום להאריך בזה כי מעיקר הדין דיו לא בעינן עשיה לשמה וכו' וכן בעניין קולמוס מעיקר הדין כשר אפילו ברזל וכמש"כ בספר בני יונה יו"ד סימן רע"א וכו' ובמק"א [ח"ב] כתבתי דהנצרך שלא לכתוב בקנה או נוצה יכתוב עכ"פ בעט זהב שהרווחנו טעם שלא יניף המקצר על המאריך".

2. דין המותר בפיו

דין המותר בפיו נידון בתלמוד בבלי מסכת שבת (קח, א) תנו רבנן:
 "מניין שאין כותבין תפילין על עור בהמה טמאה? - דכתיב למען תהיה תורת ה' בפיו - מדבר המותר בפיו".

35 יהושוע ח, כ: "אשר ציוה משה עבד ה' את בני ישראל ככתוב בספר תורת משה מזבח אבנים שלמות אשר לא הניף עליהן ברזל".

36 עבודה זרה נב, ב. דכתיב: ובאו בה פריצים וחללוהו וכו' ננסרינהו, לא תניף עליהם ברזל אמר רחמנא.

37 שמות כ, כב.

38 רמב"ן שמות פרק כ.

39 חלק ט סימן רטו.

ההיתר לעשיית סת"ם, מחוייב מן הדין להיות מבעלי החיים הטהורים, וכפי שפסקו הראשונים והשו"ע⁴⁰. דין זה נאמר לגבי עשית התפילין, אך השאלות העולות הן: ראשית מה כולל בתוכו הדין? ההיתר הוא בהכרח לדבר הראוי לאכילה? ולא אדמה למשל. האם דין זה מקביל להלכות כשרות כגון בשר נבלה וטרפה? זאת ועוד, עד לאן ניתן להרחיב את הלימוד, סוכה, חנוכה, ציצית וכו'? האמור הרחבת הדין אינה ברורה כשם שרואים במשנ"ב הלכות ציצית⁴¹:

"רחלים - או אילים זכרים אבל שאר כל המינים כגון צמר גמלים ונוצה של עזים והשירים וצמר ארנבים וכן קנבוס וכל כה"ג אינן בכלל צמר ופשתים ואינם חייבים בציצית רק מדרבנן וכו' אלא כשאר מינים וממילא ה"ה דבכל אלו אם עשה מהן ציצית כ"א מהן אינו פוטר אלא במינו".

וכן מצינו במשנ"ב בהלכות שופר⁴².

בנידון דין לא נרחיב את היריעה לכלל סוגית המותר בפך, אלא נתייחס אליו בקצרה בחקירות הרלוונטיות לנו. היות וסוגיה זו אינה החלק הארי בנדון. התעסקות בנושא זה, הינו הכרח לשני החקירות שהעלנו בתחילת המאמר, הן בכשרות הדיו והן בדיון בכשרות הקולמוס. בדין הדיו, לפוסקים שהמותר בפך הינו דין מורחב וכוללני, על כן יש לוודא היטב את הרכב הדיו שהינו ללא ערוב בעלי חיים טמאים (כפי שהעלנו בסברא לדידו של ר"ת בענין עפצים), או עשוי מאיסורים אחרים. ובעניין דין הברזל האם מתכת או פלסטיק, וכל חומר שאינו בא מכלל הצומח והחי הינו נכלל כמותר בפך - "המותר בפך ולא דבר איסור", או לאור כך שאינו בר אכילה והדין במותר בפך הווייתו דבר שהאדם אוכל ותו לא - "המותר בפך את שדרכך לאכול".

בביאור רש"י לברייתא במסכת מגילה, עולה שרש"י מביין את האיסור לשימוש בזהב כפסול הנובע מין הדין המותר בפך, ופירושו המותר בפך - את שדרכך לאכול.

ואלו דברי הגמרא⁴³:

"העושה תפלתו עגולה. ציפן זהב ונתנה על בית אונקלי שלו - הרי זה דרך החיצונים".

40 אורח חיים סימן לב.

41 סימן ט.

42 משנה ברורה סימן תקפו: וכן שופר מבהמה טמאה וכתבו האחרונים שאין דין זה ברור ולהכי אם אין לו שופר אחר יתקע בו.

43 מגילה כד, ב.

ופירש רש"י:

"ציפן זהב - נמי כתיב למען תהיה תורת ה' בפין שיהא הכל מבהמה טהורה"⁴⁴.

לכאורה שיטת רש"י נראית כשיטה מחמירה. שיטה זו יש בה צדדים לחומרא אך אף צדדים לקולא, לשיטת רש"י מן הדין לחייב כל דבר שנעשה דווקא מן הדבר הראוי לאכילה. היוצא מכך, שכל דבר שאינו ראוי בהווייתו ניתן לעשותו מן הטמא. וכן כתב בשו"ת איש מצליח⁴⁵, מ"מ כל מיני צבעים שחורים לא הוו מידי דמיכל ולא שייך בהו איסור והיתר, הכי נמי אין להקפיד על דבר טהור. רעק"א טוען ששיטת רש"י נראית קשה, וזאת לאור הוצאת הפרוש מכדי פשוטו, יש לציין שזה בניגוד גמור לשיטת רש"י הדוגל בפירוש העניין כדרך הפשט. יתכן ולאור כך רש"י בשאר המקומות לא התמיד בפירושו ולא נקט את התירוץ במותר בפין בכל אחד מן הסוגיות, וכפי שמעלה הרעק"א⁴⁶. הנוב"י האריך בקושיות נוספות על שיטת רש"י⁴⁷.

השפת אמת יצא להגנת רש"י בסתירת הטענה הראשית וכותב בהבנת רש"י במותר בפין - הראוי לאכילה אינו יוצא מכדי פשט העניין⁴⁸. מהירושלמי⁴⁹ לעניות דעתי ניתן להביא כסיעתה לשיטת רש"י, קרוב הדבר שמן הנוסח בירושלמי ניתן להבין את שפשט המושג בפין את מה שנכנס לפין - רוצה לומר מאכל.

לעומת שיטת רש"י וסיעתו, יש פוסקים אשר פרשו שדין המותר בפין אינו הראוי למאכל

44 ביאור שיטת רש"י שו"ת הר צבי אורח חיים א סימן לטדקרא למען תהיה תורת ד' בפין, ס"ל לרש"י דגופא דקרא מילף הוא שיהא מן המותר בפין, כי אחת דבר אלוקים שתיים זו שמענו, וכמו שאמרנו לעיל דבזה שאומר הכתוב שיהא מן המותר, ודאי דתרווייהו מוכח מיניה שיהיה בע"ח ושיהיה גם מין המותר, דכך משמעותא דקרא הוא שיהא מן המינים שיש בו איסור והיתר ויבחר מין המותר. וממילא דכשם שהוא ממעט מין האסור ממעט נמי מינא דלאו בע"ח. ושיטת רש"י כך היא, דבעינן מין שיש בו טהור וטמא וממעט דומם וצומח וכל דלאו בע"ח, אבל מודה רש"י דהיקשא לכל התורה לא נאמר דבכל התורה ולכל המצות בעינן בע"ח דוקא, אלא כך נאמרה היקשא דכל המצות שידעינן בהו מאיזה דרשא ומאיזה גילויא דקרא דקפדה תורה שיהא נעשה דוקא בדבר הבא מבע"ח כמו שופר וכיוצא בו, אלא דלא ידעינן מאיזה מין בע"ח הוא נעשה, נלמד סתום מן המפורש בתפילין, דכל מין בע"ח שנאמרו בעשיית המצות במין הטהור הכתוב מדבר.

45 חלק א סימן ח.

46 רבי עקיבא איגר מגילה כד, ב לא הו"ל לרש"י למינקט הך דרשא רק דהל"מ הוא דבעי עור, וצ"ע.

47 נודע ביהודה אורח חיים סימן א.

48 השפת אמת שם מגן על שיטת רש"י ודוחק את הקושיה שרש"י הוציא את הענין מכדי פשוטו. "שם במתני' ציפן זהב כו' פ"י רש"י והרע"ב משום דכתיב למען תהי' תורת ה' בפין מן המותר בפין, נראה לפרש דכיון דדרשו מן המותר בפין ממילא משתמע דהיא מידי דאכילה דהיינו עור ולא מתכות דלאו מידי דאיסור והיתר אית ביה".

49 מגילה פרק א. "אין כותבין אלא על עור בהמה טהורה מ"ט (שמות יג, ט) למען תהיה תורת ה' בפין ממה שאתה נותן בפין.

אלא רק מכלל הן אתה שומע לאו מותר בפיו ולא אסור, רוצה לומר כל עוד ולא חל איסור על הדבר כדוגמת טרפה אזי אין בעיה להשתמש בחומר הרלוונטי. כתב השו"ת צמח יהודה ובגוף הסברא של מותר בפיו נראה לכאורה פשוט שאין צורך שיהיה מן המותר בפיו דווקא, רק שלא יהא מן האסור. וכן המשנה ברורה קסת הסופר, ושאר פוסקים התירו להשתמש בדיו מסתם יינם, על אף החשש שמעורב בו יין נסך ולא פסלו את הדיו משום המותר בפיו⁵⁰. משנת הסופר על דברי הקסת דן בארוכה בדין המותר בפיו, והעלה שזוהי מחלוקת ראשונים בין עמודי ההוראה, לאור דבריו הבהירים ראוי לעיין בדבריו בפנים הספר אך מפאת אורך הדברים נביא את הראוי לענינו.

"ואם נעשה מסתם יינם - הרי מבואר מדבריו דלפי הטעם הראשון אפילו דבר שהוא אסור מתחילתו, מ"מ הואיל ונפסל מאכילה לגמרי שרי לסת"ם, אבל בשו"ת נודע ביהודה סימן א' בסוף התשובה כתב לעניין עצם פיל שחוק שמכניסים בתוך טיח שטחים בו את הבתים של תפילין, דיש להחמיר בזה, ומוכח מיניה דלא ס"ל סברא הנ"ל וכן פסק המלאכ"ש כלל ד סעי' ג' דאין ליקח דיו מן השוק שמא יש בו דבר טמא. ולכאורה נראה דכבר נחלקו בזה הראשונים, דהרמב"ם בהל' כלי המקדש פרק א הלכה ג, כתב דהמור שממנו עשו את השמן המשחה, הוא הדם הצרור בחיה שבהודו, והראב"ד השיג עליו וז"ל, ואין דעתי מקבלת שיכניסו במעשה הקדש דם שום חיה בעולם וכ"ש חיה טמאה וכו', וכתב עליו הכסף משנה ליישב שיטת הרמב"ם שכיון שנשתנה מצורת דם ונעשה כעפר בעלמא אין גריעותא עיי"ש, א"כ משמע דהראב"ד ס"ל שאף שנשתנה מבריתו, מ"מ כיון שבא מדבר טמא אין להשתמש בו למקדש, וראיתי בשו"ת נודע ביהודה תנינא סימן ג תשובה מבנו ר' שמואל, שהביא דברי הכס"מ וכתב עליו דלדעתו לא עדיף האי שינוי מהעור שנשתנה ג"כ ע"י עיבוד, וג"כ נעשה בריה אחרת ממה שהיה בתחילה, ואפ"ה פסול לסת"ם, ועוד מה מהני שנשתנה לבריה אחרת, סו"ס תחילת הווייתו אינו מן המותר בפיו. אבל מאידך בשו"ת חת"ס או"ח סימן לט דעתו דבשאר דוכתא מועיל היכא שנשתנה גם לראב"ד עיי"ד, וכ"כ המק"מ סימן רע"ח ס"ק י"א ורע"א בגדוה"ק, אולם החת"ס שם הרגיש דמרביתו בחיי מוכח דלא כדבריו שהרי כתב בפרשת תרומה, דלא מצינו משי בנדבת המשכן לפי שהוא יוצא מגוף השרץ, שהוא התולעת ולא הוכשר למלאכת שמים אלא דבר טהור

50 לענין ספיקות נראה שניתן להקל לאור דברי הפמ"ג וכפי שהביא בשמו הביאור הלכה סימן לג - עור הרצועות וכו' הטהורים - וכתב הפמ"ג בפתיחתו איני יודע אם מה"ת או מדרבנן ונ"מ להקל בספיקן אם אינו יודע אם טהורה או טמאה גם בעיבוד לשמה אם יש ספק נראה להקל דהוה דרבנן וספיקו לקולא.

ע"כ, הרי דאף שנשתנה ונעשה ממנו בגר לא מועיל, ועוד כתב דיש לעיין במש"כ הב"ש והאגור ומעתיקו הרמ"א סימן לב סעיף מז דיש לקחת דבק כשר, דלכאורה קשה מדוע צ"ל כשר הרי נשתנה מבריתו ואין ניכר בו דבר איסור ונשאר בצ"ע, אמנם לכאורה יש להפליא על שו"ת דבר שמואל סימן קסב דשם הביא דברי הרמ"א שהדבק צ"ל מדבר טהור, ובתשובה ההיא כתב כנ"ל דכיון שנעשה מהאיסור דיו שנפסל משם אכילה שרי, ולא הרגיש מדברי הרמ"א שהביא בעצמו, ואולי ס"ל דדוקא היכא שנשתנה מאוד כעפרא או דיו יש להקל, משא"כ בדבק דלא נעשה כבריה חדשה ממש וכעין סברת השואל ר' מיכאל בכרך בנודע ביהודה תנינא סימן ג. עוד ראוי להעיר מש"כ הנודע ביהודה סוף סימן א דאולי בדבר שאין בעין רק חזותא, לא צריך מן המותר בפ"ך, אמנם מסיק שם דיש להחמיר. ובנו בתנינא שם סימן ג האריך בעניין זה עיי"ש, שכתב דמרש"י יש הוכחה להקל משא"כ מהרמב"ם אין ראיה, שו"ר בשו"ת גינת ורדים כלל ב' סימנים טו, טז, ויז, שהאריך בזה".

המשנת סופר העלה מספר היבטים הלכתיים ממספר פוסקים אשר מכשירים את תערובת הדיו: א. פסול לאכילה – הואיל ונפסל מאכילה לגמרי שרי לסת"ם. ב. חזותא – אי משום שאינו בעין דאולי בדבר שאין בעין רק חזותא. ג. נעשה כעפרא – ואולי ס"ל דדוקא היכא שנשתנה מאוד כעפרא.

המשנת סופר בהביאו את ישוב הכסף משנה לדעת הרמב"ם כתב: "שכיון שנשתנה מצורת דם ונעשה כעפר בעלמא אין גריעותא" ומבין שהכסף משנה שיטתו כשיטת הדבר שמואל בתירוץ ראשון, שכתב: "חדא דכיוון שנפסד היין ונעשה ממנה דיו, שוב אין בו איסור אכילה" (דבר שמואל לשיטתו כך גם שיטת הרמב"ם). לעניות דעתי בניגוד לדעת המשנת סופר יש הבדל עקרוני בין נפסל לאכילה לבין נעשה כעפרא. דבר הנפסל לאכילה הינו הקל מבין השניים וכדי בדבר מועט כדי לפסול דבר מהיותו ראוי לאכילה, ולהבדיל מן הצורך לעבד ולאבד חומר עד כדי שיחשב כעפרא דארעא בנוסף על היתרים אלו יש להוסיף כסניף להקל את דין ביטול בתערובות בין אם החומר מין במינו או מין שאינו במינו. וכן לשיטת רש"י המצריך דבר הראוי לאכילה יתכן לומר שאוסר דווקא חומר עצמאי כברזל או זהב אבל לא חומר בתערובת, ואם בתערובת הדיו יש חומר שאינו ראוי לאכילה ניתן לצרף ביטול של התר בהיתר. העולה מן הדיון ההלכתי בדין המותר בפ"ך, לסברת הפוסקים שאין צורך שהחומר צריך להיות עשוי מן הראוי לאכילה יש מקום גדול להתיר שימוש כברזל, אך אף לשיטה זו יש לדון לגבי דיו שאין ידוע מה מעורב בו, וספק התערב בו דבר טמא, לסברת הפוסקים שדין המותר בפ"ך את שראוי למאכל, לכאורה יהיה חל איסור להשתמש בכלי מתכות לכתובה אם נאמר שהקולמוס נכנס תחת הדין של המותר בפ"ך. בצרוף כלל

הקולות ההלכתיות בדין המותר בפיו, ניתן יהיה להכשיר מטעם המותר בפיו את הדיו של עט (בדיעבד). לאור שעל פי רוב דיו המצוי נעשה מחומרים טבעיים או סינטטיים ואף אם נתערב בהם דבר הטמא ניתן להכשירו והרי הוא מבוטל, מן כלל הטעמים שהעלו הפוסקים. ק"ו כאשר אין בידוע שנתערב בו דבר טמא, והוא רק בחזקת ספק.

ח. סיכום

בתיקון סת"ם על ידי עטים המצויים בשוק ישנם בעיות הלכתיות רבות, הן מעצם מרכיבי הדיו וכשרותם, הן מעצם תכונות הדיו עצמו צבעו (שחרותו), הקיום, והן ביכולתו להימחק ולא להיספג בקלף. כמו כן עצם הכתיבה בברזל מעלה את החששות של לא תניף עליו ברזל, חריטה, כתב ע"ג כתב, עשית נקב מפולש. (יש להעיר שהנידון הוא בעטים המצויים ולא ברפיטוגרף אשר רבו הפוסקים להתירו לשימוש, ומעשים שאנו רואים יום יום סופרים המתייגים ומתקנים עם רפיטוגרף תיקונים קלים). על כן ככלל לכתחילה אין לבצע תיקון בעט המצוי בשוק, ובמיוחד למי שאינו בקי בנושא. על אף האמור העצה שלעניות דעתי יש לתת: במקום של שעת הדחק גדול כמוצב מרוחק בכניסת החג, או בחו"ל במקום שאין סופר סת"ם אשר יגיע בקרוב. ניתן לצרף את כלל ההיתרים ולתקן בעט נובע שצבעו שחור באופן חד משמעי, ולא הדומה לכחול. אף על פי כן יש לסמן את מקום התיקון ובהזדמנות הראשונה לבצע תיקון כדת וכדין. יש להמליץ במקומות אלו להחזיק באופן קבע רפיטוגרף או עט מרשימת העטים אשר נבדקו מעבדתית שמופיעה בספר יריעות שלמה חלק ג.

לעניות דעתי על אף האמור יש להעדיף את המדרג הבא לתיקון סת"ם על ידי עט:

1. עט/טוש שראשו מפלסטיק.

2. עט שראשו ממתכת שאינה ברזל.

3. עט עם ראש ברזל.

כמובן אם בנמצא עט נובע יש להעדיפו לאור זה שבד"כ הדיו הנמצא בעטים נובעים הינם איכותיים יותר סמיכים ושחרותם חזקה בניגוד לעיטים רגלים.